

albanskih političkih organizacija koje imaju središte u inostranstvu, u albanskoj dijaspori, ali ilegalno deluju na Kosovu.

Posebnu novinu u obimnom istraživanju čini analiza albanskog pitanja u SR Makedoniji, gde je albanska populacija postepeno osvajala zapadne i severozapadne delove republike. Takođe i u SR Crnoj Gori, gde je ovaj problem bio nešto manje i drugačije izražen, ali sa jednakim ishodom. Usredsređenost srpske historiografije samo na južnu srpsku pokrajinu uticala je da se smetne sa istraživačkog fokusa albansko političko pitanje u ove dve republike. Ishodište je i ovde isto – nastojanja albanskih političkih elita ali i ilegalnog političkog pokreta da zaokruži teritorije u SFR Jugoslaviji naseljene albanskim stanovništvom u jedinstvenu celinu, koja bi u nekom sledećem koraku ostvarila integraciju i ujedinjenje sa postojećom albanskom državom.

Ovde nam se posebno učinila značajnom analiza ilegalnog albanskog političkog pokreta u Tetovu i drugim zapadnomakedonskim varošicama. Potom, autorkina analiza depopulacije makedonskog stanovništva na zapadu Makedonije u Gostivaru, Debru, Tetovu, Strugi i Kičevu i ukazivanje na prosečnu brojnost albanskih porodica na ovom prostoru. Ona skreće pažnju i na proces albanizacije toponima u ovoj oblasti, koji se ogleda kroz albanizaciju imena sela a potom i gradova. Razmatra i postepen prelaz zvanične korespondencije sa makedonskog na albanski jezik u tim opštinama tokom 1980-ih godina. Analizirajući albansko pitanje u Makedoniji autorka ukazuje na ekonomske teškoće i nezaposlenost kao dodatno otežavajuće faktore etničkih i političkih odnosa u ovoj republici.

Treća glava posvećena usponu srpskog nacionalizma – kroz spontan otpor srpskog stanovništva na Kosovu, pojavu Slobodana Miloševića i političku, ustavnu i svaku drugu promenu odnosa Srbije prema svojoj južnoj pokrajini u periodu 1986–1990 – predstavlja iscrpan prikaz, moguće manje interesantan srpskom čitaocu. Ovo nije zamerka, jer je knjiga pre svega pisana za bugarskog čitaoca sa namerom da mu u punom spektru predstavi sve aktere albanskog i srpskog političkog života koji su uticali na razvoj događaja na Kosovu i Metohiji tokom 1980-ih godina. Autorka uočava gotovo sve aktere tadašnje političke scene: od samoniklih kosovskih lidera M. Šolevića, K. Bulatovića i drugih, poražene političke garniture koja je bila na sceni do VIII sednice Saveza komunista Srbije, preko Miloševićeve političke

„ekipe“ i Udruženja književnika Srbije, tada važne adrese sa koje su se artikulisali politički i nacionalni stavovi, sve do Srpske pravoslavne crkve i Srpske akademije nauka i umetnosti. Ono što je bitno jeste činjenica da autorka ističe narastajuće različite poglede na „kosovsko pitanje“ unutar federacije, tako što se politička rukovodstva SR Slovenije i SR Hrvatske sve više suprotstavljaju novom kursu politike SR Srbije, ustavnim promenama i uopšte pitanju Kosova unutar federacije.

Četrnaesti kongres SKJ je prelomna tačka u odnosima u jugoslovenskoj državi, jer će i formalan raspad dominantne političke strukture u Jugoslaviji označiti njen kraj kao jedinstvene države. Ovo je i krajnja stajna tačka do koje ide istraživanje Marijane Stamove, koja ocenjuje da raspadom Saveza komunista Jugoslavije „naslednika slavne Komunističke partije Jugoslavije, iščekava i noseći stub Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.“

Autorka je u svojoj studiji dobro objasnila kako pitanje Kosova i Metohije od srpskog političkog i regionalnog problema prerasta u prvorazredan jugoslovenski politički problem, da bi se potom pretvorio u problem celog Balkana. Možemo da zaključimo da su strukture današnje države Kosovo postavljene u političkom i kulturnom smislu još tokom 1970-ih godina od tadašnje komunističke vrhuške na Kosovu, u periodu kada je pokrajina i formalno bila u državno-pravnoj strukturi Socijalističke Republike Srbije.

Preporučujemo studiju *Албанският проблем в Југославија след Тито (1980–1990)* svim domaćim istraživačima koji se bave pitanjima Kosova i Metohije, ali i istorije jugoslovenske države tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka. Nadamo se, takođe, da će studija bugarske istoričarke Marijane Stamove biti prevedena i objavljena u Srbiji, jer njeni dometi i izuzetna vrednost to zaslužuju.

Bojan B. Dimitrijević

Mira Bogdanović, ELITISTIČKI PASIJANS, POVIJESNI REVIZIONIZAM LATINKE PEROVIĆ, Zemun, MostArt, 2016, 218.

Knjiga Mire Bogdanović *Elitistički pasijans* obnavlja već zaboravljenu praksu „knjigom na knjigu“ iz burne epohe različitih ideoloških i nacionalnih debata u Jugoslaviji osamdesetih godina prošlog veka. Postojanje

širokog čitalačkog kruga, podeljenost republičkih (nacionalnih, ideoloških) centara, određena politička ili javna težina polemičara uticali su na ustaljenost i dobrodošlost ovakve prakse. Javnost je tako imala prilike da stekne uvid u različite poglede i da se opredeli u pojedinim debatama. Shodno vladajućoj ideologiji, međutim, mahom je bilo reči o „sukobima na levici“, o raspravama u istom ideološkom korpusu. U proteklim decenijama, na srpskom i postjugoslovenskom prostoru nedostajalo je ovakvih dijaloga. Fragmentarnost bivšeg jugoslovenskog prostora, zatvorenost u sopstvene granice, nove ideologije, slom očekivanja „malog čoveka“ da će demokratizacija i tranzicija doneti boljitak, pojava globalne internet mreže koja čini da mlađe generacije nemaju ni želje ni interesa ni vremena da čitaju više od onog što je nužno – sve je to u dobroj meri iskorenilo pisani kritički dijalog u ovdašnjoj historiografskoj nauci.

Knjiga koju prikazujemo jeste iscrpna kritika knjige Latinke Perović, *Dominantna i neželjena elita* (DanGraf i RTV Vojvodine, Beograd/Novi Sad 2015), koja je u proteklom periodu privukla dosta medijske pažnje. Ona je iskorak u pravcu kritičkog dijaloga u ovdašnjoj historiografiji. Kritici knjige Latinke Perović autorka posvećuje svoj *Elitistički pasijans* u sedam poglavlja na preko dve stotine stranica.

U svojoj polemičkoj studiji Mira Bogdanović ne prepričava knjigu Latinke Perović, niti njena kritika ide hronologijom pomenutog dela. Ona ističe da je deo biografija ranije bio napisan i da je to „niz prigodnih ranije objavljenih tekstova“ i „složenih među nove korice, sve skupa s nesređenim, čak aljkavim, pratećim aparatom...“.

Na meti njenog oštrog levičarskog pera jeste naučni i ideološki pristup Perovićeve. Ona polemíše sa ideološkim stavovima Latinke Perović i sa njenom osnovnom tezom o nekakvom kontinuitetu liberalizma u Srbiji, koji se proteže od 19-vekovnih liberala u Kraljevini Srbiji do intelektualaca – opozicionara u najnovijoj istoriji Srbije. U ovu tezu unutarpartijski obračun sa takozvanim liberalima u krilu Saveza komunista Srbije početkom 1970-ih uklopljen je kao svojevrsno vezivno tkivo kontinuiteta liberalizma (a odatle i modernizma) na ovom prostoru. Latinka Perović ovu nategnutu („krhku“) političku vertikalu posmatra kao drugi pol u srpskom političkom životu, koji uglavnom gubi od dominantnog konzervativno-tradicionalističkog političkog diskursa. Svoju tezu ona ilustruje kroz trinaest

biografija političara i naučnika, kojima je verovatno jedina vezivna nit što su živeli u istom dobu, što ih je autorka lično poznavala i što su neki u današnjem političkom životu prepoznati i tumačeni kao predstavnici „druge Srbije“.

Ono što je Miru Bogdanović svakako podstaklo na obiman kritički osvrt jeste širok, pozitivan prijem knjige *Dominantna i neželjena elita* u srpskoj (levičarskoj) intelektualnoj publici, ali i pozitivna recepcija ove knjige na bivšem jugoslovenskom prostoru (Hrvatska, BiH). Sasvim sigurno, popularnost u delu javnosti i visoke ocene knjiga *Dominantna i neželjena elita* duguje kritičkom političkom angažmanu Latinke Perović u odnosu na vladajuću srpsku politiku tokom 1990-ih više „nego meritornom sudu zasnovanom na kritičkoj analizi njezinih radova“. Štaviše, M. Bogdanović ukazuje i na svako preterane pohvalne ocene kritikovane knjige, po kojima je reč o „kopernikanskom obrtu u srpskoj historiografiji“, odnosno „revolucionarnim naučnim otkrićima koja su potpuno promenila naše razumevanje srpske moderne istorije“ (Dubravka Stojanović).

Suprotstavljajući se novootkrivenom „liberalizmu“ Latinke Perović, Mira Bogdanović koristi dva pravca: analizu liberalizma pojedinih aktera (biografija) ove knjige, kao i analizu naučnih dela L. Perović iz vremena kada je čvrsto stajala na marksističkom političkom i istoriografskom kursu, pa čak i kada su u pitanju iste ličnosti ili ideologije. Najupečatljivije, pri tome, jeste tumačenje Svetozara Markovića. Ovo je razumljivo jer se Mira Bogdanović istraživački bavila srpskim radničkim pokretom početkom XX veka, pa znanje iz ove tematike polemički suprotstavlja stavovima Latinke Perović, koja se takođe bavila političkim životom Kraljevine Srbije tog doba. Uostalom, kao i jedna od junakinja knjige *Dominantna i neželjena elita* Olga Popović Obradović i kao Dubravka Stojanović, čije pohvalne reči kritikovanoj knjizi navodi Mira Bogdanović.

Osnova ideološke kritike Mire Bogdanović u odnosu na Latinku Perović sastoji se u kritici njenog naknadnog doživljaja da je njena politička frakcija u SK Srbije, na vlasti u Srbiji tokom perioda 1966–1972, „liberalna“ i da se, kao takva, uklapa u nekakvu liberalnu, a iz toga i modernističku vertikalu srpske politike i društva. U proteklom naučnom i medijskom angažmanu Perovićeva je istrajavala u svom naknadnom verovanju da su i ona i njeni drugovi iz smenjene frakcije zaista „liberali“. Da bi, međutim, pojačala kritiku

Perovićeve – u suštinski osnovnoj kritici njenog naknadnog prepoznavanja svoje poražene frakcije u SK Srbije – Bogdanovićeva koristi nekoliko savremenih izvora (D. Mićunović, D. Čosić), starijih (S. Kržavac – D. Marković) ili novijih istraživanja (R. Vučetić). Pomoću njih ona ilustruje njen tadašnji politički stav, koji je bio daleko od nekakvog stava pripadnika liberalnog pokreta sa kojima ona pokušava da uspostavi kontinuitet. Ovu navodnu istorijsku vertikalu i sama Latinka Perović zove „krhkost“, ali je Mira Bogdanović definiše „konstrukcijom sumnjivih kontinuiteta“ ili „klimavom srpskom liberalnom vertikalom“. Zbog „konverzije na liberalizam“ Mira Bogdanović svoju raniju ideološku drugaricu Latinku Perović ocenjuje kao „revizionistu“. Ako joj je za utehu, ona nije „vulgarni nacionalistički revizionista“ sa kojima se, po mišljenju M. Bogdanović, Latinka Perović svojom kritikom komunizma povremeno navodno slaže.

Ukazujući da u knjizi „nasuprot dvanaest apostola modernosti... stoji osamljen Dobrica Čosić zborno utemeljenje tradicije, kolektivizma, egalitarnosti, Istoka“, Bogdanovićeva iskoračuje u nagoveštaj potrebe uporedne analize biografija ovo dvoje odbačenih aktera politike SK Jugoslavije i SK Srbije, do mere koja ukazuje da bi uporedna analiza dve njihove biografije odgovorila na pitanja ideološke transformacije komunista u post-Titovom vremenu. Takođe, Bogdanovićeva ističe da akteri knjige L. Perović „međusobno ne komuniciraju“, a bilo bi značajno da to čine jer su neki od njih imali isprepletene i čak suprotstavljene pozicije i stavove. Osnova je, dakle, pogled Latinke Perović na njih, što je čini u suštini jednom od aktera knjige. To je i „glavni problem ove knjige“, pri čemu M. Bogdanović ističe „njezinu jaku personalnu obojenost unatoč prividnoj objektivnosti prikaza sudbina drugih ličnosti“, a sve „u kontekstu vlastite rehabilitacije“.

Uz to, postoje teorijski nedostaci pristupu definisanja elita: „Perovićeva je u teoriju uvela nepoznate koncepte *neželjene* i *istinske* elite... Zato je potreban arbitar koji će odrediti što je istinska elita. Perovićeva je taj arbitar. Slijedi koncept koji je autističan i ne komunicira sa postojećom teorijom niti s praksom. Ali korespondira sa shvaćanjima u njezinom *salonu*: elita se shvaća pučki, odozdo kao zavist, a odozgo aristokratski kao narcisoidnost i nepogrešivost“. Iz toga sledi formulacija navodnog kruga poštovalaca Latinke Perović: „Novi legitimitet suverenog tumača povijesti ona nalazi među mladim *gruopies* na rubu znanstvene zajednice“.

Ukazuje se na to da je „tragedija i osnovni problem Latinke Perović što je izopćena kako iz relevantne politike, tako i iz znanstvene zajednice. U komunističko vrijeme... je Latinka Perović bila samo tehničar, operativac bez vlastitih ideja... Nakon čistke srpskih liberala, nastavila je u Institutu za istoriju radničkog pokreta proučavati izvore socijalističke ideologije... Ni u ovoj situaciji ona nije imala vlastitih ideologija“.

S druge strane, knjiga *Elitistički pasijans* pokazuje jedan model ekstenzivnog polemičkog pristupa autorke koja ostaje verna ideologiji svoje mladosti. Mira Bogdanović za sebe kaže da je „rođena u partizanima pri Glavnom štabu NOV-POJ za Hrvatsku (Glina, 1945)“, kao i da „živi, čita i piše u Zagrebu“. Iako je reč o naučnici koja ima zavidnu karijeru u inostranstvu i na bivšem prostoru SFR Jugoslavije, insistiranje na ovako objašnjenom mestu rođenja u dobroj meri ukazuje na njeno ideološko stanovište i u ovoj polemičkoj knjizi i uopšte u odnosu na današnjicu.

U skladu sa takvim ideološkim stavom, Bogdanovićeva ističe izjavu Perovićeve iz 2015: „oduvek me je služila jedna osnova, a to je podudarnost između mojih političkih i naučnih uverenja“, pri čemu zaključuje da je to tačno i da „kako su se Latinkina politička uvjerenja mijenjala, mijenjao se i odnos prema povijesnoj građi koju je skupila, objavila i protumačila“. Ovdje moramo da se zapitamo: šta je mudrije i ispravnije? Da li je istrajavanje Mire Bogdanović na ideologiji koja je bez sumnje više decenija istorije jugoslovenskih naroda odvela u propast tačnije od revizionizma i konverzije na liberalizam Latinke Perović? Da li je doslednije insistiranje na komunističkoj ideologiji po svaku cenu ili je dozvoljen i nekakav „kopernikanski obrt“ posle određenog protoka vremena? Naravno, i da li je legitimna promena ideološke pozicije, koja vodi u suprotne zaključke i to na bazi iste istorijske građe? Da li je to „konvertitstvo“, „revizionizam“ ili nekakav napredak u tumačenju, shodno završenosti nekih istorijskih procesa? Za Miru Bogdanović nema sumnje: „jedan koherentan teorijski okvir koji je nudio marksizam je napušten i doveo je (Latinku Perović) do proizvoljnih konstrukcija u sukobu sa stvarnošću“. I zaključuje: „ideološka zaslijepljenost karakterizira obje autoričine razvojne faze“ i ona se nije oslobodila „teorijsko-elitističkog pristupa politici“.

Ako apstrahujemo činjenice da autorka ne ulazi u unutrašnju kritiku većine ponuđenih biografija iz pera Latinke Perović, da ima

hiperkritički odnos prema revizionizmu Perovićeve i njenim doživljajima liberalizma, kao i da u tekstu povremeno vrcaju radikalni levičarski stavovi o Srpskoj pravoslavnoj crkvi, nekakvom njenom antisemitizmu, rehabilitacijama aktera druge strane u Drugom svetskom ratu – *Elitistički pasijans* Mire Bogdanović svakako preporučujemo kao štivo poučno iz više razloga. Ona svedoči o sukobu, reklo bi se, „doslednih“ levičara (komunista) i onih levičara (komunista) koji su od njih optuženi da su postali konvertiti (liberali, demokrate...) u proteklim decenijama raspada SFR Jugoslavije i postojanja novih država sa novim političkim okvirima. Ukazuje, takođe, na problematičnost neutemeljenih i nategnutih istorijskih ideologija, analogija i „vertikala“.

Da li bi ove knjige i ovako oštrih stavova bilo da je autorka deo beogradske naučno-intelektualne elite? Ili da je reč o knjizi koju je napisao neko iz zagrebačkih intelektualno-naučnih krugova? Da li interesna horizontalna ili vertikalna povezanost i politika nezameranja u jednoj naučnoj zajednici čini da ovakve knjige nedostaju – bez obzira na to da li je reč o beogradskoj, zagrebačkoj ili nekoj manjoj intelektualnoj zajednici? Sasvim sigurno da jeste. Ovako, položaj „sa strane“ obe autorke omogućio nam je ovakvu kritičku knjigu.

Naša namera nije opredeljivanje ni za koju stranu ovog „sukoba na leviči“. Naprotiv, nastojimo da ukažemo na to da u ovdašnjoj javnosti relativno prećutana knjiga Mire Bogdanović podstiče na razmišljanja i debate u raznim pravcima. Svojom oštrinom ova knjiga može da osvoji zapaženo mesto u ne preterano brojnim naslovima polemičkog tipa u srpskoj i postjugoslovenskoj istoriografiji.

Bojan B. Dimitrijević

Chiara Bonfiglioli, Boris Koroman (ur.), *SOCIJALIZAM: IZGRADNJA I RAZGRADNJA*. Zbornik odabranih radova s Drugog međunarodnog znanstvenog skupa *Socijalizam na klupi*. Socijalizam: Izgradnja i razgradnja, Pula, 1–3. oktobar 2015, Pula–Zagreb, Srednja Europa, 2017, 252.

Već je proteklo više od četvrt stoleća od kako je socijalizam kao dominantan društveno-ekonomski sistem propao u zemljama istočne i jugoistočne Evrope. Ta distanca je dovoljna da se njegova istorija počne istraživati „hladne

glave“, a da se njegova dostignuća i neuspesi objektivnije sagledaju i stave u istorijski kontekst, kako onoga što je bilo pre, tako i onoga što je došlo posle socijalizma. I dok su prva istraživanja tokom 90-ih godina prošlog veka bila uglavnom usmerena na mračne strane socijalizma, posebno ranog, kasnije se pošlo i u sagledavanje drugih aspekata višedecenijskog postojanja ovog društvenog uređenja. Pri tome je ponekad dolazilo i do zanošenja u drugu stranu, to jest bojenja nekadašnje stvarnosti ružičastijom bojom nego što je ona to zasluživala. Naučni skupovi *Socijalizam na klupi*, koji imaju tendenciju da postanu tradicionalni, bar sudeći na osnovu ovog zbornika, uspeali su da izbegnu upadanje bilo u crnu ili u ružičastu jednostranost.

Knjiga koja je pred nama predstavlja samo mali deo referata održanih na skupu, odnosno izbor iz poslanih radova. Budući da skupu nismo prisustvovali, ne možemo reći kakvi su bili ostali referati i da li su urednici možda mogli napraviti bolji izbor, ali im na osnovu onoga što su odabrali treba odati priznanje.

Zbornik, osim uvoda na hrvatskom i engleskom jeziku iz pera urednika (str. 5–15), sadrži osam radova, podeljenih u tri tematske grupe. Prva grupa obuhvata tri rada koji se pretežno bave obrazovanjem i vaspitanjem, kao i slobodnim vremenom, druga, u kojoj su tri priloga, razgradnjom nekih tekovina socijalizma, a treća u kojoj su samo dva priloga, politikom sećanja.

Prvi prilog Marka Fučeka (19–44) govori o stvaranju „novog čoveka“ u socijalizmu. Autor ispituje ciljeve vaspitanja u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i sredstva kojima su se oni hteli postići. Kao tri glavna, on izdvaja rad – koji je bio glavni tokom prvih godina posle Drugog svetskog rata, sticanje znanja – koje ga je ubrzo zamenilo na prvom mestu, te uticaj kroz kulturu, pre svega popularnu. Rad Sanje Petrović Todosićević (45–69) bavi se uticajem reforme osnovnoškolskog sistema na razvoj opšteg obrazovanja u Jugoslaviji između 1949. i 1958. godine. Autorka daje obilje normativnih, statističkih i drugih podataka koji omogućavaju da se sagleda jugoslovensko društvo tokom prvih posleratnih decenija, te ciljevi i institucionalna sredstva za podizanje nivoa opšteg obrazovanja. Pri tome ne prati samo čisto školsku i institucionalizovanu stranu problema, već i aktivnosti štampe, filmske industrije itd. na polju obrazovanja i vaspitanja. Članak Sergeja Filipovića (71–96) pionirski je u svojoj vrsti, zbog čega mu treba oprostiti neke